

Соколова Світлана Олегівна, доктор філол. наук, професор;
Данилевська Оксана Миколаївна, кандидат філол. наук;
Руда Олена Григорівна, кандидат філол. наук
Україна, Київ

УДК 811.161.2:272

ТЕРИТОРІАЛЬНІ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ СУЧАСНИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ ЯК ДЕРЖАВНИХ

У статті проаналізовано особливості функціонування української мови в Україні у сферах, які підлягають державному регулюванню – державного управління, освіти та науки, публічної інформації – з використанням даних репрезентативного опитування респондентів із різних регіонів України, а також фокус-групових дискусій з українсько- та російськомовними респондентами. Виявлено неповну відповідність функціонального навантаження української мови у цих сферах її офіційному статусу на тлі динаміки, зафіксованої порівняно з даними десятилітньої давності, та яскраво виражену територіальну конфігурацію, ускладнену опозицією за ознакою місто – село. Дані опитування зафіксували ментальну готовність більшості суспільства до посилення позицій державної мови і потребу вироблення послідовної і поміркованої тактики держави в цьому напрямку.

Ключові слова: державна мова, офіційна мова, мовна ситуація, мова державного управління, мова освіти, мова засобів масової інформації, мова науки, престижність мови.

Sokolova Svitlana, Danylevska Oksana, Ruda Olena

TERRITORIAL AND SOCIO-CULTURAL ASPECTS OF THE FUNCTIONING OF MODERN SLAVIC LANGUAGES IN THE STATUS OF STATE LANGUAGES

The article analyzes the peculiarities of functioning of the Ukrainian language in Ukraine in spheres, that belong to the government regulation so as to public administration, education, public information using a representative survey data of the respondents from different regions of Ukraine, as well as focus group discussions with Ukrainian and Russian-speaking respondents. Incomplete correspondence of the functional load of the Ukrainian language in these spheres is revealed of its official status on the background of its dynamics, fixed in comparison with the data of ten years ago and pronounced territorial configuration, complicated with opposition on the grounds of the city – the village. The survey data recorded the mental willingness of the majority of society to strengthen the state language position and the need to develop a coherent and balanced state tactics in this direction.

Key words: state language, official language, language situation, government language, language of education, language of the media, language of science, the prestige of language.

Соколова Светлана Олеговна, Данилевская Оксана Николаевна, Рудая Елена Григорьевна

ТЕРИТОРІАЛЬНІ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ СУЧАСНИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ ЯК ГОСУДАРСТВЕННИХ

В статье проанализированы особенности функционирования украинского языка в Украине в сферах, подлежащих государственному регулированию - государственного управления, образования и науки, публичной информации – с использованием данных репрезентативного опроса респондентов из разных регионов Украины, а также фокус-групповых дискуссий с украинско- и русскоязычными респондентами. Виявлено неполное соответствие функциональной нагрузки украинского языка в этих сферах его официальному статусу на фоне динамики, зафиксированной по сравнению с данными десятилетней давности, и ярко выраженная территориальная конфигурация, осложненная опозицией по признаку город – село. Данные опроса зафиксировали ментальную

готовность большинства общества к усилению позиций государственного языка и необходимость выработки последовательной и взвешенной тактики государства в этом направлении.

Ключевые слова: государственный язык, официальный язык, языковая ситуация, язык государственного управления, язык образования, язык средств массовой информации, язык науки, престижность языка.

0. Обсяг поняття ‘державна мова’, співвідношення його з поняттям ‘офіційна мова’ досі обговорюється в лінгвістиці. У законодавстві більшості країн стосовно конкретних мов переважно використано лише один з термінів. В українському мовознавстві зміст обох термінів витлумачений в енциклопедії «Українська мова», де чітко зазначено, що державна мова – це «закріплена традицією або законодавством мова, вживання якої обов’язкове в органах державного управління та діловодства, громадських органах та організаціях, на підприємствах, у державних закладах освіти, науки, культури, в сферах зв’язку та інформатики» [20, с.140], згодом саме це визначення було продубльовано навіть у тексті сумнозвісного Закону Ківалова-Колесніченка¹ [8], у якому застосовано також поняття «регіональна мова або мова меншини» та «мови національних меншин», проте визначення цих понять у цьому законі дещо суперечливі. В енциклопедії щодо офіційної мови зазначено, що співіснування цих понять було свого часу зафіксовано в конституції АР Крим (травень 1992, скасовано в березні 1995), коли державними були проголошені кримськотатарська, російська й українська мови, а офіційною – тільки російська [26, с.468]. Зараз на законодавчому рівні ці поняття не розмежовано, але такі спроби періодично виникають. О.Б. Ткаченко, пов’язуючи поняття державної мови з існуванням відповідної держави, а виникнення нових держав з виникненням нових офіційних або державних мов, водночас зауважує, що вживання офіційної мови «більш факультативне, ніж мови державної, поряд з нею може функціонувати й інша універсальна та обов’язковіша для використання мова» [28, с.75].

У Словнику соціолінгвістичних термінів, укладеному Інститутом мовознавства РАН, зазначено: «Державна мова – мова, що виконує інтеграційну функцію в межах цієї держави в політичній, соціальній, економічній і культурній сферах, є символом цієї держави. Мова державно-адміністративних текстів, законів, розпоряджень, навчання, масової інформації та ін.» [23, с.47]. Термін «офіційна мова» вживаний у першому значенні як «політико-юридичний синонім державної мови», а другим значенням позначають «юридичний статус мови, використовуваної в міжнародній сфері діяльності, у міжнародних організаціях» [23, с.159–160]. Водночас у наступному масштабному виданні тієї самої установи з тим самим відповідальним редактором зазначено: «Поняття ‘державна мова’ набагато ширше поняття ‘офіційна мова’: держмова – мова культури, політики, науки,

¹ Закон скасовано рішенням Конституційного суду 28 лютого 2018 року як неконституційний (унаслідок порушення процедури його прийняття).

вона функціонує в усіх сферах комунікації соціуму, а офіційна мова – мова держустанов, діловодства, суду» [31, с.16].

Таку думку підтримують і дослідники практичних аспектів функціонування мов у Росії, зводячи поняття офіційної мови до мов «етносів, які компактно проживають усередині республіки, штату, кантону та ін., тобто це місцеві регіональні мови» [2, с.305]. Водночас в енциклопедії зазначено, що ретороманська мова, якою говорить 1 % населення Швейцарії, має статус державної, але не охоплює всіх її функцій і не має достатньої системи функціональних стилів, отже, виконує швидше символічну функцію [31, с.15–16], тож виходить, що за різних мовних ситуацій можливе різне тлумачення цих понять.

Серед сучасних слов'янських мов статус державних мають білоруська, болгарська, боснійська, македонська, польська, російська, сербська, словацька, словенська, українська, хорватська, чеська, чорногорська мови. Уживання польської мови, крім Конституції, регулює Закон про польську мову, у ньому підкреслено потребу захисту національної ідентичності [3], словацької – Закон про державну мову Словацької республіки та Закон про захист державної мови [27, с.211], у Федеральному законі «Про державну мову Російської федерації» чітко прописані сфери, у яких уживання російської мови обов'язкове, завдання органів державної влади щодо його реалізації і відповідальність за його порушення [30] та ін., проте, наприклад, у Болгарії громадська думка поділена навпіл стосовно прийняття окремого Закону на захист болгарської мови: «Одна частина вважає, що в цьому є велика потреба. Друга, проklamуючи здатність мови до саморегулювання, сподівається на те, що в цій системі все вирішиться само собою» [24, с.14], загалом не у всіх слов'янських країнах є окремі закони про державну мову.

Крім слов'янських мов, носії яких є титульною нацією у певній країні, офіційний статус мають також російська мова в Білорусі, сербська і хорватська в Боснії і Герцеговині. У Македонії, крім македонської, офіційною визнана албанська мова. У Росії статус державних (поруч із російською) мають усі мови суб'єктів Федерації (усі неслов'янські), у деяких республіках таких мов кілька. Після анексії Криму на його території державною було, крім російської, проголошено також українську та кримськотатарську мови. Не будучи державними, певний статус мають такі слов'янські мови: кашубська – використовується як розмовна, а за бажанням громади – для задоволення культурних потреб (літературна творчість, частково преса); у межах національно-культурної автономії використовуються верхньо- та нижньолужицька мови. Деякі слов'янські мови мають статус міноритарних (регіональних) на території інших слов'янських держав. Статус офіційних мов ЄЕС зі слов'янських мають болгарська, чеська, польська, словацька, словенська, хорватська, що підвищує й їхній внутрішній статус.

Загалом «за період з 1815 до 1990 р. кількість мов Європи, визнаних державними або офіційними, зросла з 13 до 41, тобто більш ніж у три рази, причому цей процес не припинився, а весь час триває» [28, с.76]. Це

загальноєвропейська і загальносвітова тенденція, яка говорить на користь того, що українська мова «має з часом не тільки де-юре, а й де-факто набути всіх функцій державної мови, що зробить її такою самою загальноживаною мовою великих міст Наддніпрянщини, якою вона стала в таких самих містах Галичини, Буковини, Західної Волині і Закарпаття. Отже, за своїм соціолінгвістичним статусом і положенням вона тоді нічим не буде відрізнятися від своїх щасливіших сестер – російської і польської мов, які давно перебувають у такому становищі» [36, с.77].

У зв'язку з цим для України набуває особливої ваги визначення найтипівіших шляхів утвердження слов'янських мов як державних, що дасть змогу «по-перше, виявити ті особливості мовного самоствердження, які найближче стоять до шляху в цьому напрямі українців, а по-друге, виявити з-поміж них ті риси, які є найбільш поширеними і властивими для народів, що мовно самостверджуються, використати цей історичний досвід народів світу стосовно українців як відповідні рекомендації» [28, с.14]. Разом із цим, мовна ситуація у жодній країні, де державною є слов'янська мова, не може бути однозначно спроектована на українську, оскільки в Україні державній мові доводиться відвойовувати свої позиції в комунікативно потужнішої і близькоспорідненої російської, яка, з одного боку, тривалий час фактично була «першою державною» (офіційно – «мовою міжнаціонального спілкування народів СРСР») і навіть єдиною державною (у Російській імперії), а з іншого – досі має підтримку як всередині країни (з боку певних політичних сил і частини електорату), так і зовні – завдяки активному просуванню ідеї «русского мира» з боку Російської держави. У подібних умовах перебуває лише білоруська мова в Білорусі, де її становище ще погіршується внаслідок визнання статусу другої державної за російською мовою. Саме тому для України актуальний опис мовної ситуації за окремими функціями, які має виконувати державна мова, і не лише за офіційними показниками (кількістю представників різних етносів, їхнім розподілом за рідною мовою, наявністю художньої і професійної літератури, розподілом навчальних закладів за мовами навчання, за кількістю друкованих видань, теле- та радіопрограм різними мовами та ін.), але й за реальною представленістю (співвідношенням) мов у кожній сфері (накладом друкованих видань, тривалістю віщання і охопленням територій, мовним режимом у навчальних закладах та різних установах та ін.). Саме в такому ракурсі подаємо деякі аспекти сучасного функціонування української мови як державної в Україні.

1. Однією з основних є **символьна функція державної мови**, саме вона передусім закріплена в Конституції. Українська мова набула статусу державної в Україні ще до проголошення її незалежності (1991 р.) відповідно до закону УРСР 1989 р., у якому, зокрема, зазначено: «Українська мова є одним з вирішальних чинників національної самобутності українського народу. Українська РСР забезпечує українській мові статус державної з метою сприяння всебічному розвитку духовних творчих сил українського народу, гарантування його суверенної національно-державної майбутності» [10]. У

Конституції незалежної України статус української мови як державної закріпленій 10-ою статтею, як і вільний розвиток, використання і захист мов національних меншин [13].

Щоб мова, проголошена державною, реалізувала всі передбачені цим статусом функції, їй потрібна державна і суспільна підтримка. Громадську думку певною мірою відображають різні соціологічні опитування [1; 18; 19]. У цьому дослідженні передусім використано матеріал, одержаний у результаті анкетування 2007 респондентів віком від 18 років, здійсненого в межах міжнародного проекту². Для порівняння використано дані, зібрані за подібною методикою 10 років тому [18]. У нашому опитуванні пропорційно представлені всі регіони України [18, с.342–343], крім Криму, та територій, не контрольованих українською владою, у Донецькій та Луганській областях.

Майже 70 % опитаних у 2017 році загалом підтримали статус української мови як єдиної державної (але з різними формулюваннями), що майже на 17 % більше порівняно з 2006 р., відповідно зменшилася частка тих, хто прагне офіційного статусу для російської мови паралельно з державним статусом української (з майже 43 % до близько 27 %). За державний статус лише російської мови висловилися 0,2 % опитаних (проти 1,6 % у 2006 р.)

Загалом близько 64 % підтримали думку про те, що мова – це не лише питання культури, а й національної єдності та державної безпеки, не згодні з цим близько 15 %, понад 20 % не змогли однозначно відповісти на це запитання; близько 80 % респондентів погодилися з тезою, що українська мова є одним із атрибутів державності України, що майже на 10 % більше, ніж 10 років тому, але розподіл відповідей за регіонами дуже показовий – найупевненіші в цьому жителі заходу (понад 95 %), дещо менше – центру і півночі (понад 85 %), у жителів сходу й півдня ствердні відповіді на рівні 60–65 %, вони ж висловлюють найбільше сумнівів (відповідь «і так, і ні» – близько 20 %).

Особливості функціонування мови як державної багато в чому визначаються її позицією в соціолінгвістичній класифікації мов [29, с.17]. Для української мови на території України загалом це зробити важко, бо її поширення неоднакове в різних регіонах, і навіть у різних місцевостях у межах регіонів. Практично всі мови титульних націй республік Радянського Союзу (і тим більше мови народів у складі Російської імперії) були мовами часткового територіального, подеколи й мовами часткового етнічного поширення на власній території, оскільки приїждже населення переважно не опанувало їхньої мови, а для просування кар'єрними сходами передусім треба було

² Дослідження виконано за підтримки фонду Фольксваген у межах трilaterального проекту «Bi- and multilingualism between conflict intensification and conflict resolution. Ethno-linguistic conflicts, language politics and contact situations in post-Soviet Ukraine and Russia» AZ № 90217.

Трilaterальний проект виконується при Гиссенському університеті ім. Юстуса Лібіга (Німеччина), Інституті української мови Національної академії наук України та Казанському (Приволзькому) федеральному університеті (Росія). Термін дії проекту: 2016–2019.

володіти мовою імперії – російською. У такому самому стані була свого часу польська мова в частині Польщі, приєднаній до Росії, але вона завжди залишалася мовою повного етнічного поширення, до того ж, згодом, відновлюючи мову в статусі державної, можна було «спиратися і на традиції багатовікової державності, і на не менш давні традиції власного війська, і мати як еталон для наслідування власну національну еліту включно з власною аристократією» [28, с.120]; мовою часткового етнічного поширення була чеська, якою в складі Австрійської а згодом Австро-Угорської імперії послуговувалися переважно селяни, ще складніший шлях удержавлення пройшла словацька; ще не розв'язано багато питань щодо сербської, хорватської, чорногорської мов.

За своєю чисельністю українці є другим (слідом за росіянами) слов'янським народом, «який при всьому багатстві своєї землі, при великих, особливо як на несприятливі обставини її розвитку, успіхах своєї культури так довго і так болюче йде шляхом відродження своєї держави» [28, с.120]. За даними першого і поки що єдиного Всеукраїнського перепису 2001 р. [8], в Україні проживали представники понад 130 національностей і народностей з переважанням українців (77,8 %) і досить високим відсотком росіян (17,3 %). Самоідентифікація українців і росіян за рідною мовою як у країні загалом, так і в окремих областях, не завжди збігалася з їхньою національною самоідентифікацією. Так, українську мову назвали рідною лише 67,5 %, що на 10 % менше, ніж кількість етнічних українців, а російську – 29,6 %, тобто на 12,3 % більше, ніж кількість етнічних росіян. Іншу мову (не українську й не російську) вважають рідною 0,8 % населення, спілкуються нею менше половини відсотка, зокрема російську мову назвали рідною 89 % українських греків, 83 % євреїв, 65 % німців, 63 % білорусів, 54 % грузинів [5]. Показник мовної самоідентифікації дуже неоднорідний за регіонами. Так, наприклад, якщо у Львівській області мовна самоідентифікація українців майже стовідсоткова, а росіян наближається до 90 %, то в Донецькій, за майже стовідсоткового збігу мовної самоідентифікації росіян з національною, лише близько 40 % українців назвали рідною українську мову, що на загал призвело до того, що українська є рідною лише для чверті донеччан. У Києві втратили мовну ідентичність понад 13 % українців, а загалом російську мову визнали рідною понад 15 % представників інших народів.

2. У період становлення мови як державної дуже важлива динаміка володіння нею. За 10 років збільшилася частка тих, хто загалом добре володіє українською мовою (з майже 61 % до майже 73 %), за рахунок тих, хто нею володіє задовільно (менше на понад 11 %), тоді як відсоток тих, хто володіє нею погано, майже не змінився (близько 6 %). Загалом ступінь власного володіння державною мовою інформанти оцінюють досить високо, навіть у найпроблемніших східному і південному регіонах сума відповідей «дуже добре», «добре» та «задовільно» перевищує 80 %. Звичайно, самооцінку не можна вважати достатнім критерієм об'єктивного рівня володіння мовою [18, с.226]. Водночас навіть задовільне знання мови (особливо в разі співіснування

близькоспоріднених мов) створює передумови принаймні для її сприйняття і фактично усуває мовний бар'єр.

Попри достатньо високий рівень володіння українською мовою, її використання в повсякденному спілкуванні за даними опитування 2017 р. наближається лише до 47 % (проти 38,4 % у 2006 р.), відповідно зменшилося використання російської (до близько 32 %) з тенденцією до меншої категоричності відповідей: зменшення тих, хто надає перевагу лише російській, з понад чверті до 14,4 %, тоді як кількість відповідей щодо переваги української мови збільшилася рівномірно (близько 6 % кожен з варіантів). Відсоток двомовних у повсякденні практично залишився без змін (близько 1/5).

Аналіз залежності мови повсякденного спілкування від ступеня володіння українською свідчить, що лише близько 60 % тих, хто добре володіє українською, спілкується нею постійно, а майже 1/5 з них узагалі не використовує її в повсякденному спілкуванні; відповідно 86 % тих, хто українську знає погано, постійно використовує російську.

Динаміка вживання української мови позитивна, зокрема на розширення вживання вказали 51,8 %, на відсутність змін – 42,2 %. Залежність від території, де мешкає респондент, у відповіді на це запитання виражена несуттєво, але спостерігаємо залежність від власних мовних переваг інформанта: найчастіше фіксують розширення вживання української мови ті, хто самі нею послуговуються (понад половина), найрідше – російськомовні, які частіше вважають, що ситуація не змінилася (майже половина).

За період між опитуваннями на понад 10 % збільшилася кількість (табл. 1) тих, хто вважає, що українська мова має вживатися в більшому обсязі, ніж тепер, і відповідно на близько 13 % зменшилася кількість тих, хто прагне скорочення вживання української. Водночас щодо вживання російської мови тенденція протилежна (зменшення прихильників розширення її вживання на понад 20 %). Кількість тих, хто не хоче змін у цій сфері, досить стала стосовно обох мов (близько 40 %).

Таблиця 1. **Побажання щодо обсягу вживання мов**

Мова має вживатися	Українська		Російська	
	2006	2017	2006	2017
В більшому обсязі, ніж тепер	39,7	50,3	25,3	4,9
В такому самому обсязі, як тепер	38,9	39,4	42,2	44,6
В меншому обсязі, ніж тепер	16,2	3,1	27,3	40,2
Важко відповісти	5,2	7,3	5,2	10,3

Після подій останніх років у 60,5 % респондентів не змінилося ставлення до самої української мови, а в майже 74 % – і до російської; у майже 35 % ставлення до української мови покращилося (40 % і більше – захід, центр, північ, близько 25 % – схід і південь), а в 21 % погіршилося ставлення до російської (найрадикальніші погляди тут у представників заходу і центру майже 40 % і 30 % відповідно).

3. Зі сфер спілкування, у яких держава регулює вживання мов, першою є **сфера державного управління**, у якій її використання обов'язкове. Це

означає, що всі офіційні документи мають бути виконані державною мовою, нею має бути забезпечене спілкування в державних закладах, ведення офіційної документації тощо, її знання є обов'язковою умовою для претендентів на посади державних службовців. Водночас, у РФ це повної мірою стосується лише «першої» державної мови – російської. Використання державних мов суб'єктів Федерації в цій сфері обмежене. Так, у Республіці Татарстан у сфері державного управління та адміністративної діяльності татарську мову використовують «обмежено і переважно в місцях компактного проживання татар» [31, с.788]. Саме так функціонували в цій сфері республіканські мови за часів СРСР, хоча термін «державна мова» тоді не використовували.

В Україні забезпечено видання офіційних документів державного рівня і загалом загальнодержавний документообіг українською мовою, проте в регіонах, де на підставі закону про мови [8] російська була визнана регіональною, документообіг місцевого рівня нерідко здійснюється саме нею. Основні проблеми виникають із запровадженням державної мови в усне спілкування держслужбовців.

Близько 90 % опитаних загалом схвально поставилися до законодавчого закріплення положень про обов'язковість володіння державною мовою як для простих громадян, так і для держслужбовців. Стосовно вимоги до держслужбовців вільно володіти українською мовою розподіл відповідей за регіонами варіює від близько 84 % на сході і півдні до майже 100 % на заході. Підтримка запровадження іспиту з державної мови для держслужбовців (опитування проведено до запровадження такого іспиту у квітні 2017 р.) зросла з приблизно половини у 2006 р. до понад $\frac{3}{4}$ у 2017.

Водночас реальна оцінка респондентами відповідності сучасного стану вживання української мови в усіх сферах мовлення її статусу «державної» у 2017 р. змінилася порівняно з 2006 р. не дуже істотно (зросла з майже 40 % до майже 44 %). Реальне спілкування переважно українською мовою в державних закладах порівняно з 2006 роком зросло майже на 20 % і сягає понад 60 % (табл. 2), проте цей показник дуже неоднорідний за регіонами – від майже 95 % на заході до близько 35 % на сході й півдні, де близько третини вказують також на показник «приблизно половина», і від 12,5 % (на півдні) до 18 % (на сході) респондентів не визначились з відповіддю. Звертає на себе увагу подібність конфігурації сьгоднішніх відповідей респондентів сходу і півдня до ситуації в Україні загалом за опитуванням 2006 р.

Таблиця 2. Розподіл відповідей на запитання «У населеному пункті, де Ви мешкаєте, скільки людей, на Вашу думку, розмовляє українською мовою в державних закладах?» за регіонами

Кількість	Регіон					Україна загалом, роки	
	Захід	Центр	Північ	Схід	Південь	2017	2006
Менше половини	1,7	8,3	6,1	40,0	23,0	16,7	37,4
Близько половини	2,5%	10,0%	19,2	33,7	27,2%	15,1	20,2
Більше половини	94,9	77,8	68,1	33,4	37,3	60,3	40,6
Важко відповісти	0,8%	3,9%	4,6	18,0	12,5%	7,9	1,7

Дуже показовий розподіл відповідей на це питання за типом населеного пункту, в якому живуть інформанти. Кількість тих, хто розмовляє українською мовою у державних закладах, найбільша у сільській місцевості (майже 80 %) і найменша – в обласних центрах (дещо більше третини).

Порівнюючи відповіді на запитання, якою мовою відвідувачі зверталися до чиновників у державних установах у 2006 і у 2017 рр. і якою мовою їм відповідали, можна помітити, що кількість українськомовних звертань зросла з 40,5 % до майже 54 % і приблизно настільки ж скоротилася кількість російськомовних. Кількість відповідей «українською і російською рівною мірою» залишилася приблизно такою самою (близько чверті). Водночас помітно, що чиновники, «українськомовність» яких загалом зросла приблизно так само, як і інших громадян, не завжди відповідають тією мовою, якою до них звернулись, як українсько-, так і російськомовним громадянам, і далеко не завжди причиною цього є підтримка державного статусу української мови. Близько 9 % українськомовних громадян, звертаючись до чиновників українською мовою, не отримують відповідь гарантовано тією самою мовою, а близько 7 % українськомовних взагалі обирають мову спілкування з чиновниками з урахуванням обставин. Водночас, понад 16 % російськомовних, звертаючись російською, також отримують відповідь мовою, яку обирає чиновник.

4. Особливості функціонування української мови як державної у сфері освіти в незалежній Україні визначають кілька чинників. Перший чинник – це мовна ситуація, конфігурацію якої успадковано від імперської та радянської епох. Попри офіційність державного статусу української мови в освіті й її переконливе формальне домінування для мовної ситуації в освіті характерна нерівномірність за регіонами та деформація за лінією «місто – село», що дає підстави для висновку про невідповідність декларацій і реального стану застосування державної української мови в шкільній освіті.

Другий чинник – аморфність державної мовної політики, що виявлялося в цілковитій відірваності її заходів упродовж десятиліть від реальної мовної ситуації в освіті: ці заходи зводилися здебільшого до декларування загальних принципів забезпечення мовних прав, проте не мали на меті впливати на мовну поведінку мешканців великих міст, стереотипи якої сформувалися кілька поколінь тому [25], а ініційовані владою заходи з розширення функціонування української мови у сфері освіти за роки незалежності не зменшили масштабів зросійщення, а в деяких сферах суспільного життя негативні процеси ще й посилюються [17]. На цій підставі соціолінгвісти роблять висновок про неефективність державної мовної політики загалом і системи мовної освіти зокрема. Загалом експертне середовище, зокрема мовознавці, до кола наукових інтересів яких належать проблеми функціонування мови в суспільстві та аналіз мовної політики, майже впродовж усієї історії незалежної України перебували у своєрідній опозиції до державних органів, відповідальних за мовне регулювання, а олігархічно-владна верхівка завжди приховувала від суспільства стратегічну мету державного розвитку, що з усією

очевидністю відкрилося у 2013 – 2014 роках у зв'язку з російською агресією. Це дає підстави говорити про причини замовчування реальних мовних проблем і фактичного продовження політики зросійщення України методами «добровільної відмови», започаткованими в СРСР в 70-ті роки минулого століття [14].

I, нарешті, третій чинник – це посттоталітарний характер системи освіти в Україні, що зумовлює, з одного боку, заформалізованість школи, відірваність від потреб учнів і батьків, а з іншого боку – закритість, традиційність, слабку здатність до оновлення, що спричиняє колективний опір освітньої бюрократії формальним заходам мовної політики, які суперечать її звичкам і стереотипам. Підтвердженням цього є низка локальних конфліктів, зокрема в Києві, на Одещині, де батьки українськомовних дітей не знаходять підтримки серед учителів та шкільних адміністрацій в обстоюванні мовних прав своїх українськомовних дітей у формально українських школах [12].

Соціолінгвістичні зрізи якості мовного середовища в школах в Україні, зафіксовані починаючи від 2000 р. кількома дослідженнями, дають підстави твердити, що це середовище на більшій частині території держави, крім західного регіону, навіть для закладів з українською мовою навчання є двомовним. Автори найсвіжішого аналітичного дослідження, наголошують, що «реальна мовна ситуація в закладах освіти взагалі, і в школах зокрема, відрізняється від статичних даних. У багатьох формально українських школах, особливо на сході та півдні, виховна робота, а почасти і навчальний процес здійснюється російською. Ще гірша ситуація в закладах позашкільної освіти (особливо в музичних і спортивних школах), де русифікація як у навчальному процесі, так і в мовному режимі закладів, є тотальною і створює реальні перешкоди для позашкільного навчання державною мовою» [1, с.22].

На жаль, спеціального моніторингу мовної ситуації в загальноосвітніх навчальних закладах в Україні досі проведено не було, а нерозв'язаність мовного питання в Україні не спричинила розширення емпіричної основи вивчення мовної ситуації в царині освіти. У більшості робіт мовну ситуацію аналізують на дуже обмеженому колі показників. Приміром, у щорічних моніторингових дослідженнях Інституту соціології НАН України використовують лише два показники: 1) рідна мова (без визначення, що розуміють під «рідною мовою»); 2) мова спілкування в родині (вдома) (*Якою мовою (мовами) Ви переважно спілкуєтесь у Вашій родині (вдома)?* – із варіантами відповіді: «переважно українською», «переважно російською», «і українською, і російською, залежно від обставин», «іншою мовою») [19, с.34].

Результати нашого масового опитування підтверджують загальний висновок про білінгвізм мовного середовища шкіл: кількість тих, хто чує не саму лише українську мову або взагалі не чує української в школах, становить 48,5 %. Показово, що цей відсоток збігається із кількістю тих респондентів, які за результатами опитування оцінили себе двомовними або швидше двомовними, ніж одномовними, – таких виявилось 48,7 %. Отже, можна припустити, що оцінка мовної ситуації в освіті і ставлення до заходів мовної політики великою мірою

залежать від мовних переваг мовців, їхнього особистого досвіду навчання мов та поширених у суспільстві стереотипних уявлень про належний рівень мовної освіти. Кілька тенденцій у сприйманні мовцями мовної ситуації в освіті безпосередньо зумовлені сформованими в попередні часи деформаціями.

По-перше, відповіді на запитання про мовне середовище в школах відрізняються за регіонами: якщо на заході, для якого характерна повнофункціональність української мови, мовне середовище шкіл респонденти оцінюють як майже цілком українськомовне (96 %), то на сході таких, хто вважає школи українськомовними або більшою мірою українськомовними, ніж російськомовними, є 35 %. Закономірно, що зменшення кількості тих, хто оцінює мовне середовище шкіл як українськомовне, супроводжується зростанням кількості тих, хто оцінює його як двомовне (у східному регіоні таких виявилось 33 %) або й таке, у якому українську мову взагалі не вживають (23 %) (табл. 3). Варто наголосити, що залежність оцінки мовного середовища шкіл від власних мовних переваг підтверджує й опитування учнів. Оцінюючи мовне середовище тієї самої школи, діти з різною домінуючою мовою обирали неоднакові відповіді: російськомовним учням середовище шкіл видається більшою мірою українським, ніж учням з базовою українською мовою [6].

По-друге, результати масового опитування засвідчують істотну відмінність в оцінці мовного середовища загальноосвітніх навчальних закладів у місті та селі. Що меншим є населений пункт, то його мешканці більшою мірою схильні чути в закладах освіти українську мову: якщо в містах із чисельністю населення понад 100 тис. тих, хто оцінює середовище шкіл як українськомовне, виявилось 17 %, то в селах – майже 66 %. Цю тенденцію, яка є наслідком деформації, зумовленої спадком радянської доби, не подолано за роки незалежності [15, с.219–221]. Позитивною тенденцією варто вважати посилення позицій української мови в оцінці мовного середовища навчальних закладів. Цю тенденцію наочно демонструє розподіл відповідей за роками.

Таблиця 3. Розподіл відповідей на запитання «Скільки людей, на Вашу думку, розмовляє українською мовою в населеному пункті, де Ви мешкаєте, у школах?» за регіонами, статусом населеного пункту, %

		Майже всі	Значно більше половини	Близько половини	Значно менше половини	Майже ніхто	Важко відповісти
Захід		87,2	8,8	1,5	1,6	0,2	1
Центр		60,1	22,2	7,2	2,2	4,7	3,6
Північ		39,6	35,2	14,1	5,2	0,0	5,9
Схід		13,2	22,2	32,6	14,5	8,8	8,8
Південь		13,6	35,4	18,7	11,3	5,8	15,2
Київ та обласні центри		23,8	27,2	17,2	11,6	6,5	13,7
Міста понад 100 тис.		17,3	25,9	22,2	11,7	3,1	19,8
Міста від 50 до 100 тис.		34,1	23,8	9,1	12,8	6,1	14,0
Міста від 20 до 50 тис.		28,7	26,1	17,8	7,6	3,8	15,9
Міста менше 20 тис., СМТ		51,9	19,3	8,6	8,2	4,5	7,4
Села		65,7	16,2	9,0	2,4	1,3	5,3
Україна загалом	2017	41,5	22,0	14,0	8,3	4,2	10,1
	2006	31,6	14,7	16,0	16,2	19,3	2,2

Результати опитувань, проведених у 2006 і 2017 роках, унаочнюють позитивні зрушення в суспільній оцінці мовного середовища загальноосвітніх шкіл (кількість тих, хто оцінює його як українськомовне, зросла на 20 %), щоправда, про якість змін можемо говорити лише на підставі порівняння показників за окремими регіонами. Але через втрату частини Донецької і Луганської областей та Криму не надаються для порівняння Схід та Південь. Тому порівняймо тільки Захід, Центр та Північ (табл. 4).

Таблиця 4. Розподіл відповідей «майже всі» та «значно більше половини» на запитання «Скільки людей розмовляє українською мовою в населеному пункті, де Ви мешкаєте, у школах?» за роками в регіонах, %

	Захід	Центр	Північ
2006	84,7	48,0	15,0
2017	96,0	82,0	75,0

Варто звернути увагу на те, що оцінки мовної ситуації в освіті, висловлені пересічними мовцями, зокрема школярами й учасниками масового опитування, та експертами, не завжди збігаються. Цю тенденцію проілюструємо результатами опитування школярів-старшокласників та вчителів української мови в тих самих містах (табл. 5).

Отже, аналіз результатів масового опитування підтверджує висновки попередніх досліджень про білінгвізм мовного середовища в системі загальноосвітніх навчальних закладів. Двомовність у сфері освіти є стихійною, сформованою через нерегульоване поширення в освітньому середовищі уснорозмовних практик (особливо на сході та півдні) [16]. Ставлення суспільства до реальної двомовності в школах неоднозначне, що підтверджують результати нашого дослідження в частині питань про перспективи білінгвальної освіти в Україні: хочуть бачити двомовними своїх дітей 36 % населення, а навчати двома мовами – 32 %. Чимало експертів висловлюють сподівання, що мовна ситуація в освіті поліпшиться з упровадженням мовних норм нового закону «Про освіту» [9].

Таблиця 5. Оцінка мовного середовища загальноосвітніх шкіл в Україні за сприйняттям учнів та вчителів, %

	Сприймають здебільшого як українськомовне		Сприймають здебільшого як двомовне	
	Учителі	Школярі	Учителі	Школярі
Полтава	83	36	17	64
Біла Церква	81	81	19	18
Київ	37	57	63	40
Житомир	84	54	12	44

Що ж до пересічних мовців, то оцінка ними заходів мовної політики у сфері освіти залежить, хоч і меншою мірою, від мовної ситуації в регіоні. Зокрема, найменші розбіжності в оцінці характерні для питання про обов'язковість викладання державною мовою в усіх державних закладах освіти – цей крок підтримують майже 80 % респондентів (табл. 6).

Таблиця 6. Розподіл відповідей на запитання «Чи обов'язковим є викладання державною мовою в усіх державних закладах освіти?» за регіонами, %

Регіон	«Так» і «Швидше так»	«Ні» та «Швидше ні»	Важко відповісти

Захід	98,3	1,3	0,4
Центр	93,0	5,3	1,7
Північ	89,0	5,9	5,2
Схід	70,0	22,0	8,0
Південь	54,5	35,0	10,5

Переважає більшість респондентів переконані, що викладачі (вчителі) в державних закладах освіти повинні спілкуватися державною мовою під час всього навчального процесу (не тільки на лекціях чи уроках): ствердну відповідь обрали трохи більше 72 %, заперечну відповідь – 20,5 %; не визначилися із відповіддю – трохи більше 7 %. Проте і в цьому питанні помітна нерівномірність оцінки за регіонами та статусом населеного пункту (табл. 7). Кількість прихильників суворого дотримання мовного режиму в школах залежить від кількості мешканців у населеному пункті: різниця в крайніх показниках для відповіді «так» (це села і міста з кількістю мешканців до ста і більше тисяч) становить 20 %, а для відповіді «ні» 15 %. У питанні викладання мов як шкільних предметів спостерігається тенденція до збереження білінгвальних практик (табл. 8).

Отже, аналіз результатів масового опитування дає підстави для висновку про зумовленість оцінки мовної ситуації і мовної політики у сфері освіти загальною конфігурацією мовної ситуації в державі (зокрема нерівномірністю її за регіонами та за лінією «місто – село»), а також про залежність від особистих мовних преференцій мовців, з одного боку, а з іншого – у «відставанні» заходів мовної політики від настанов суспільства, передусім у питанні запровадження чіткого дотримання мовного режиму в школах, обов'язкового використання державної української мови в позаурочних заходах, обов'язкового володіння державною мовою всіма викладачами (учителями) та керівниками державних закладів освіти. Водночас масове опитування засвідчує налаштованість суспільства на збереження російської мови як навчальної дисципліни, що зумовлено масовим білінгвізмом і лояльним ставленням до білінгвальних практик дітей чи майбутніх дітей, а також поширеними стереотипами щодо ідеальної моделі мовного виховання.

Таблиця 7. Розподіл відповідей на запитання «Чи повинні викладачі (вчителі) спілкуватися державною мовою під час всього навчального процесу (не тільки на лекціях чи уроках) в державних закладах освіти?» за регіонами, %

	«Так» і «Швидше так»	«Ні» та «Швидше ні»	Важко відп.
Захід	97,0	1,3	1,7
Центр	86,4	10	3,6
Північ	85,0	9	6
Схід	57,0	35	8
Південь	49,0	44	7

Таблиця 8. Розподіл відповідей на запитання «Чи обов'язково в загальноосвітній школі вивчати як окремі дисципліни українську, російську, англійську чи іншу іноземну мови?», %

	«Так» і «Швидше так»	«Ні» та «Швидше ні»	Важко відповісти
Українська мова	97,2	1,8	1
Російська мова	56,5	36	7,5

Англійська мова	85	10	5
Інша іноземна мова	56	27	17

5. Повноцінне функціонування державної мови у засобах масової інформації та масовій культурі є обов'язковою умовою її утвердження як засобу щоденного спілкування громадян. Цю сферу в Україні істотно вирізняє від медіа-простору інших країн, у яких державними є слов'янські мови, те, що представлена вона майже винятково двома мовами – українською та російською. Мови інших національних меншин, крім росіян, не помітні в загальному інформаційному просторі країни й лише локально присутні в культурному житті громад. Отже, масовий білінгвізм у державі визначає тотальну двомовність її інформаційно-культурного простору. Навіть більше – державна мова сусідньої держави домінує в ньому. І якщо в усьому світі до іншомовних віднесені медіа для національних меншин, то в Україні до цієї категорії належать теле- та радіопрограми з загальнодержавним поширенням, вузькопрофільні журнали й газети.

Частка російськомовної літературної, телевізійної, кінематографічної, музичної продукції не відповідає відсотку росіян у складі населення. Упродовж усіх років незалежності держави частина громадськості вимагає від можновладців законодавчого врегулювання сфери ЗМІ та культури для подолання тривалої русифікації. Натомість прихильники офіційної двомовності заперечують правомірність застосування етнічного принципу в мовній політиці, наполягаючи на тому, що в дослідницькій і реформаторській діяльності до уваги варто брати насамперед критерій мовних преференцій громадян – споживачів інформаційної і розважальної продукції. Тож сформовано дискурс, що ґрунтується на двох протилежних позиціях: багатомовність (читай двомовність) із обов'язковим використанням державної мови лише державними службами мовлення проти одномовності з часткою ефірного часу для мов меншин. Життєздатність цього дискурсу зберігає умови для використання мовного питання в інтересах різних політичних сил, що посилює конфронтацію навколо нього. Заходи, спрямовані на українізацію ЗМІ, стикаються зі значним суспільним спротивом, що відображає реальну ситуацію з використанням української та російської мов у соціумі та мовні настанови населення. Високу температуру суперечок можна пояснити тим, що свободі преси приділяється особлива увага і всередині країни, і на міжнародному рівні. І, звичайно ж, за винятком преси для нацменшин, будь-яке втручання сприймається як неприйнятне.

Моніторинг мовної ситуації в усіх сферах українського суспільного життя, зокрема у сфері ЗМІ і культури, перебуває в центрі наукових пошуків соціологів й соціолінгвістів [1; 4; 7; 18; 19; 21]. Здійснені дослідження переконують у тому, що у вікових, освітніх групах респондентів немає чіткої консолідації щодо мови, якою б вони хотіли споживати інформаційно-розважальну продукцію. Проте ситуація в українському мовному просторі швидко змінюється з огляду на швидкі соціально-політичні зміни в державі, неабияку динамічність у законодавчому полі й активне залучення громадськості в процес мовного будівництва. Ці чинники зумовлюють і зміну

ставлення широких кіл населення до мовного питання, а вже мовні преференції населення України формують порядок денний мовної політики держави, передусім в освіті, ЗМІ, рекламі тощо.

Сьогодні картина реального функціонування мов у сфері ЗМІ і культури така. Попри те що дві третини книг в Україні видаються українською мовою, через нерегульований імпорт книг із Російської Федерації 90 % усього обсягу книжкового ринку, якщо не враховувати українськомовні підручники й посібники для середньої та вищої школи, а також юридичну літературу, – це книги, завезені з Росії, у результаті чого співвідношення російськомовної та українськомовної книги в Україні становить приблизно 80 до 20.

У сфері преси українськомовний тираж має тенденцію до скорочення, а російськомовний – до зростання. У 2017 році частка газет українською в сумарному річному накладі становила 32 %, російською – 62 %. Російськомовна преса поширюється на всій території України. У південному й східному регіонах українськомовна преса майже відсутня в мережах розповсюдження. Єдиними українськомовними газетами в цих регіонах є видання держадміністрацій. Українськомовний сегмент глянцевого і фахового видань в Україні майже відсутній. Показова динаміка зростання кількості двомовних видань – це паралельні різномовні версії того самого видання або газети і журнали, що містять матеріали водночас двома мовами.

Двомовність переважає й на телебаченні. Якщо в 2014 році такі програми в прайм-тайм займали 27 % часу, то в 2016-му – 35 % (що ж до частки програм українською в телеэфірі, то за останні роки вона практично не змінилася і становить близько 32 %, 34 % часу відведено російськомовним програмам). Стовідсотково або здебільшого російськомовними залишаються телесеріали, гумористичні програми, концерти, навіть ті з них, що вироблені в Україні.

Державні радіокомпанії ведуть мовлення переважно українською. Однак FM-радіостанції провадять власну мовну політику на розсуд власника або редактора. Згідно з даними моніторингу, українських пісень з 2011-го по 2015 рік тут було в межах 3–5 %, у жовтні 2016 року, перед уведенням квот українськомовних пісень не менше 25 % ефіру, їхня частка зросла до 10 %.

UA-нет є сегментом RU-нету, частка українськомовних сайтів у якому непомітна, серед сайтів розваг і дозвілля переважають російськомовні сторінки (близько 60 %), українською мовою використовуються 45 % сайтів [3]. Мовою інтернет-розваг та дозвілля переважно залишається російська – понад 75 % кіно, музика. У вересні 2017 року частка відвідин української «Вікіпедії» сягнула 25 % усіх відвідин «Вікіпедії» з території України. На російську «Вікіпедію» припадає 62 %. Російська мова також домінує в соціальних мережах, однак використання української мови користувачами мережі Facebook упродовж року зросло на кілька пунктів.

Завдяки урядовому втручанню в мовну сферу кінопрокату з 2006 року тут сформувалася стійка тенденція до збільшення частки фільмів із дублюванням або озвученням українською мовою. До того ж ситуацію суттєво

змінили Революція Гідності й збройний конфлікт у східних регіонах – на вимогу впровадження національної інформаційної політики й під тиском обставин українські канали поступово нарощують власне виробництво кіно- і шоу-проектів.

Окреслену вище картину функціонування мов у сфері ЗМІ й культури підтверджують дані фактичного споживання населенням інформаційного й культурного продукту двома мовами, що їх оприлюднюють щорічні соціологічні й соціолінгвістичні дослідження. Результати нашого масового опитування дали змогу з'ясувати, якою бачать мовну ситуацію в засобах масової комунікації українці, а також якими є очікування громадян із різною етнічною самоідентифікацією, регіоном проживання, мовою щоденного спілкування щодо представлення української та російської мов у періодиці, на телебаченні, радіо, у кіно тощо. Наголосімо, що ці картини не накладаються одна на одну.

Зокрема, переважно українською мовою телепередачі дивляться 23,3 % опитаних, переважно російською – 13,6 %, двома мовами рівною мірою телепродукцію споживають 62,5 % респондентів. Водночас переважно українською мовою читають газети й журнали 27,7 % респондентів, онлайн-контент – 13,5 % опитаних; переважно російською – 24,2 % (періодика), 26,2 % (Інтернет). Друковану інформацію двома мовами споживають 43,2 %; інформаційно збагачуються і українською, і російською в Мережі 44,5 % учасників опитування. Попри те, що представники двох основних мовних груп, обираючи інформаційний ресурс, віддають перевагу мові свого щоденного використання, помітним є менше споживання матеріалів у Світовій мережі українською мовою порівняно з періодикою. Пояснити цю тенденцію допомагають дані, що їх маємо завдяки опитуванню групи респондентів, які у спілкуванні й споживанні інформації не роблять преференцій одній із мов. Так, відповіді білінгвів про мову читання газет і журналів розподілилися так: переважно українською – 10,5 %, переважно російською – 19,6 %, двома мовами – 63,2 %. Щодо мови інтернет-ресурсів, то їхнє споживання має такий вигляд: переважно українською – 6,9 %, переважно російською – 23,7 %, двома мовами – 52,9 %.

Отримані результати свідчать про те, що люди, які хочуть обирати, якою мовою отримувати інформацію, все ж споживають її мовою, більшою мірою представленою в інформаційному просторі. Порівняльний аналіз даних про реальне і бажане споживання медійної продукції лише українською, лише російською або обома мовами засвідчив, що бажання споживати суто український продукт приблизно удвічі перевищує таку пропозицію. З іншого боку, не завжди фактичний вибір мови медіа-продукту висновується з мовних уподобань особистості, адже на цей вибір також впливають такі значущі чинники, як зміст, якість, авторство, політичні вподобання, нарешті банальна наявність/відсутність необхідного продукту преферентною мовою.

Диференціація мовних уподобань у сфері ЗМІ й масової культури зумовлена здебільшого мовою повсякденного спілкування, рідною мовою та

регіоном проживання, менше національністю і найменше віком, освітою та типом населеного пункту. В усіх групах респондентів – і за критерієм мови щоденного використання, і за регіоном проживання – загалом наскрізною є задоволеність мовною ситуацією у цій сфері. Опитані не бачать перешкод у задоволенні культурно-інформаційних потреб і для російськомовного, і для українськомовного населення. Загалом, як свідчать відповіді на низку запитань, близько 20 % населення України амбівалентні щодо мови інформаційного продукту, який споживають, а прихильники більшої присутності російської мови в інформпросторі мешкають переважно на півдні України.

За винятком групи переважно або цілком російськомовних у побуті, представники якої послідовно й безкомпромісно шукають і обирають інформаційну й розважальну продукцію російською, більше двох третин населення України готові до споживання якісної продукції державною мовою, а отже, таке широке представлення російської у сфері медіа й культури не є виправданим. Споживання російськомовної медійної продукції перевищує отримані в рамках багатьох соціолінгвістичних досліджень показники бажаного споживання, що вказує на необхідність створення відповідної продукції українською мовою, яка б не поступалася ні за якістю, ні за жанрово-тематичною різноманітністю.

Події в Україні після 2014 року, пов'язані із анексією Криму і війною на Сході України, примусили керівництво держави замислитися над питанням формування цілісного, національно орієнтованого мовно-інформаційно-культурного простору. Сьогодні владні кроки з введення проти ряду фізичних і юридичних осіб персональних економічних санкцій та інших обмежувальних заходів заради національної безпеки мають відчутні результати, а саме змінили інформаційно-пізнавальні й розважальні вподобання українців (передусім ідеться про падіння популярності соціально-орієнтованих ресурсів «Вконтакте» (www.vk.com) і «Однокласники» (www.ok.ru), що контролюються силовими структурами Російської Федерації і є цілком російськомовними ресурсами).

Отримані результати дають змогу спрогнозувати суспільний резонанс майбутнього законодавчого регулювання у мовній сфері ЗМІ та масової культури. Перехресний аналіз відповідей у межах масового опитування вказує на страту завбільшки 20 % населення, що опиратиметься подальшим крокам із українізації інформаційно-культурного простору. Інформація про мовні преференції таких громадян у різних мас-медійних жанрах (наприклад, більша лояльність української мови художньої, спеціальної літератури, кінематографічної продукції), а також про місце їхнього переважного проживання гарантують успішність цілеспрямованої точкової роботи з цією групою, зокрема шляхом пропаганди.

Для утримання й посилення позицій української мови як державної потрібна корекція функціонального навантаження мов у медійному просторі з урахуванням регіональних мовних преференцій. Безумовно, не може бути

ефективної мовної політики в засобах масової комунікації без розроблення відповідної законодавчої бази, державного сприяння розвитку українськомовного радіо- й телебачення, друкованих органів масової інформації для різних верств суспільства, особливо молоді, дітей та юнацтва, а також створення пільгових умов для організації українськомовних комерційних ЗМІ.

6. Одним з важливих аспектів повноцінного функціонування літературної мови загалом і у статусі державної зокрема є її використання **в науковій (зокрема науково-виробничій) сфері, у літературі та мистецтві.** Українська мова в УРСР досить повноцінно була використовувана в гуманітарній сфері – мовознавстві, літературознавстві, культурології, історії, філософії, педагогіці, що можна порівняти з теперішнім рівнем використання, наприклад, татарської мови в Татарстані [31, с.788]. Вона залишалася в республіці мовою художньої літератури, театру, меншою мірою кіно (яке орієнтувалося на загальнорадянський ринок). Водночас кваліфікаційні праці науковців – дисертації – подавали російською мовою (крім дисертацій з україністики), російською мовою друкувалися автореферати. Дуже обмеженим було коло українськомовних наукових журналів технічного і природничого спрямування, що стримувало розвиток як науково-технічної термінології, так і науково-технічного стилю загалом.

Радянська політика «зближення націй» зумовила те, що українська наукова мова втрачала питомі риси й штучно уподібнювалася до російської, що відбивалося не лише в мовній практиці, але й закріплювалося в термінологічних словниках та підручниках. «Покірливості» науковців і письменників цьому процесові, відсутності спротиву сприяли масові репресії сталінських часів: тільки внаслідок репресій Україна втратила 99 письменників (зі 193 членів Спілки письменників), у в'язниці побували також П. Тичина, М. Рильський та інші. Основним звинуваченням був «український буржуазний націоналізм». Як і в інших республіках, репресій зазнали художники (М. Бойчук та «бойчукісти»), представники театрального мистецтва (Л. Курбас, М. Донець), діячі науки (М. Грушевський, О. Яната), церкви (В. Ліпківський) [28, с.153–154]. «Винищення цілого покоління лінгвістів спричинило застій в українському мовознавстві другої половини 30-х рр. – першої половини 50 рр.» [22, с. 362], а з 66 науковців, які працювали в мовознавчих інституціях АН України з 1918 до 1943 рр., 25 були розстріляні або загинули в таборах (серед них: Г. Голоскевич, А. Кримський, О. Курило, О. Синявський), ще 15 були засуджені, тобто репресій зазнали дві третини [22], і це теж відбилося на загальному функціонуванні національної мови. Під час та після другої світової війни спостерігався вплив «недостріляної» української інтелігенції на захід: на той час Україну залишила 541 особа, досягнення якої варті того, щоб їх відзначити в Енциклопедії українознавства, більшість з них – представники гуманітарної сфери [28, с.155–156].

Лише у 90-ті роки 20 ст. починають друкувати автореферати дисертацій державною мовою, згодом висувається й вимога готувати нею власне текст дисертації. За загальної умови проведення захисту дисертації державною

мовою, він може відбуватися й іншою мовою, погодженою з дисертантом. Отже, лише письмові тексти, пов'язані з захистом дисертації, обов'язково створюються українською мовою, а певної вимоги до усного мовлення науковців досі немає. Відповідно й мова фахового професійного спілкування фактично не контролюється державою. Це підтверджують і відповіді респондентів у нашому опитуванні, зокрема й у територіальному вимірі (табл. 9), яке засвідчило, що в західній та північній частині країни спілкування у вищих відбувається переважно українською мовою. У центрі цей показник понад 70 %.

Таблиця 9. Розподіл відповідей на питання «У населеному пункті, де Ви мешкаєте, скільки людей, на Вашу думку, розмовляє українською мовою у вищих навчальних закладах?» за регіоном проживання, %

	Регіон проживання					Загалом
	Захід	Центр	Північ	Схід	Південь	
Менше половини	1,5	7,2	8,5	27,6	16,7	11,8
Близько половини	2,1	9,4	15,3	32,9	24,5	12,6
Понад половина	94,6	71,2	84,4	20,8	33,9	58,3
Важко відповісти	1,9	12,2	29,2	31,9	24,9	18,2

Відповіді представників сходу й півдня не такі однозначні і, напевно, більшою мірою зумовлені власним досвідом інформантів, які явно не віддають переваги жодному з варіантів відповіді і серед яких дуже високий відсоток відмов від відповіді. Водночас навіть представники сходу переважно (70 %) схвалили (табл. 6) обов'язковість викладання українською мовою у державних навчальних закладах, щоправда дещо менш схвально поставилися до вимоги до викладачів (табл. 7) спілкуватися українською мовою поза навчальним процесом (57 %). Нижчі показники у представників півдня (54,5 % і 49 % відповідно). Тож проблема повноцінного запровадження державної мови у наукову сферу залишається актуальною.

7. Проблема реального вдержавлення української мови пов'язана з особливостями ментальності населення, успадкованої з попередньої епохи, зокрема престижністю мови. Сучасна **проблема престижності української мови** має історичні корені. Унаслідок того, що вона тривалий час була в положенні другорядної, це закріпилося у свідомості багатьох її носіїв.

Дані опитування (табл. 10) засвідчили, що порівняно з 2006 р. загальна кількість позитивних відповідей щодо престижності української мови залишилася практично такою самою, проте зросла їх категоричність. Водночас набагато менше стало негативних відповідей, передусім за рахунок відповіді «Постановка питання некоректна», якої не пропонувало попереднє опитування, і відсутності відповіді.

Таблиця 10. Розподіл відповідей на питання «Чи престижно зараз в Україні говорити Українською мовою?»

Рік	Престижно	Скоріше престижно	Скоріше не престижно	Не престижно	Постановка питання некоректна	Важко відповісти
2017	51,9	22,2	3,4	2,2	14,1	6,2
	74,1		5,7			

2006	45,9	27,3	15,0	6,0	-	4,7
	73,2		21,0			

Важко визначитися із відповіддю на це запитання передусім жителям півдня і сходу, тоді як жителі заходу і центру (близько 90 %) та півночі (близько 80 %) вважають спілкування українською мовою престижним, серед представників сходу й півдня таких лише близько 60 %.

Більшість опитаних українців зауважує, що мова, якою спілкується людина, не впливає на ставлення до неї, хоча кількість таких відповідей дещо (на близько 3,5 %) знизилася порівняно з опитуванням 2006 р. і залежить від того, стосовно якої мови ставилося питання: коли питалось про українську мову, нейтральну відповідь дали близько 55 %, коли про російську – 66,5 %.

Для реального вдержавлення української мови дуже важливо, як її сприймають представники інших етносів, чи не відчують вони дискримінації стосовно себе і наскільки може гальмувати цей процес або загострювати ситуацію потенційна дискримінація стосовно носіїв державної мови. За результатами опитування (табл. 11), з дискримінацією українськомовних (з боку російськомовних) не стикалися майже 81 % опитаних (проти 73,5 % у 2006 р.), а з дискримінацією російськомовних (з боку українськомовних) – близько 77 % (проти 67 % у 2006 р.). Для випрацювання ефективної мовної політики найважливішим є аналіз відповідей тих, хто вважає, що дискримінація за мовною ознакою в країні існує.

Таблиця 11. Розподіл позитивних відповідей щодо проявів дискримінації за мовною ознакою за регіонами

Стикались з фактами дискримінації	Регіон					Загалом
	Захід	Центр	Північ	Схід	Південь	
Українськомовних російськомовними	18,8	16,7	23,0	10,0	20,0	16,4
Російськомовних українськомовними	15,1	19,2	26,4	19,9	34,7	20,5

Цікаво, що ці показники мають яскраво виражений територіальний розподіл, який можна назвати парадоксальним, тому що на дискримінацію українськомовних найчастіше скаржаться представники півночі (23 %) і заходу (майже 19 %) – достатньо українськомовних регіонів, і водночас півдня (20 %), де багато російськомовних, а на дискримінацію російськомовних – переважно представники того-таки півдня (майже 35 %) і півночі (понад 26 %). Можна твердити, що схід, захід і особливо південь найбільше занепокоєні дискримінацією з боку тих, хто має панівну в цьому регіоні мовну орієнтацію, до того ж на півдні градус протистояння найвищий. Утім, відповідь з кваліфікацією «рідко» для обох питань у 3–4 рази перевищує відповідь із кваліфікацією «часто», тож можна говорити про те, що реально такі випадки поодинокі.

Висновки. Незважаючи на те, що українська мова перебуває в статусі державної з 1989 р., а з 1991 р. – в умовах незалежної України, що зміст поняття ‘державна мова’ достатньо роз’яснений мовознавцями і не суперечить його розумінню в інших країнах, її реальне функціонування в усіх сферах, які

підлягають державному регулюванню, на всій території країни досі не відповідає повною мірою її статусу.

На момент проголошення незалежності України в ній була сформована масова російсько-українська двомовність з чітким розмежуванням функцій між мовами і відповідно з об'єктивною потребою у володінні ними: для успішної адаптації в суспільство передусім потрібно було знати російську мову, тоді як знання української було факультативним і не в усіх регіонах підтримувалося щоденною розмовною практикою, яка в східному, південному, а частково й у центральному й північному регіонах утворювала опозицію за ознакою «місто – село». Унаслідок цього активно двомовними були переважно ті, для кого українська була першою мовою. Лише у західному регіоні соціолінгвістичний статус української можна було визначити як мови повного етнічного та територіального поширення. У центральному та північному регіонах вона була мовою повного етнічного, але не повного територіального поширення, у східному і великою мірою південному регіонах українська не була навіть мовою повного етнічного поширення.

Водночас спостерігаємо динаміку, зафіксовану порівняно з даними масового опитування десятилітньої давності, у всіх сферах, які підлягають державному регулюванню – державного управління, освіти та науки, публічної інформації тощо. Ця динаміка безпосередньо пов'язана з усвідомленням населенням України передусім символічної функції державної мови, яке хоча й має певну територіальну конфігурацію, є досить високим на всій території України, незважаючи на втрату мовної ідентичності багатьма представниками українського етносу. Достатньо високий загальний рівень володіння державною мовою (понад 80 % населення) і близька спорідненість української та російської мов створюють необхідні передумови для подальшого розширення функцій української мови. Вимогу до держслужбовців вільно володіти державною мовою підтримують понад 90 % опитаних, хоча самі держслужбовці нерідко виявляють мовну поведінку, загалом характерну для більшості мешканців свого регіону та типу населеного пункту.

Незважаючи на те, що офіційно мовою освіти переважно є українська, реально загальноосвітні заклади (особливо на сході та півдні) залишаються двомовними через нерегульованість уснорозмовних практик. Дані опитування засвідчили, що до повністю українськомовного викладання в середній школі готова переважна більшість мешканців заходу, центру й півночі, тоді як на півдні і сході це лише 55-70 %, дещо менше, тих, хто підтримує цілком український мовний простір школи. В усіх регіонах спостережено більшу прихильність до українськомовної освіти мешканців невеликих населених пунктів. Водночас суспільство налаштоване на збереження російської мови як навчальної дисципліни і характеризується лояльним ставленням до білінгвальних практик.

Сфера масової інформації досі залишається найбільш русифікованою з усіх сфер, де вживання мов мало б регулюватись на державному рівні. Частка

російськомовного медійного продукту не відповідає не лише відсотку росіян у складі населення, але й відсотку тих, хто визнає російську мову рідною. Російськомовний контент складається як з власне української продукції, так і є великою мірою імпортованим. Вибір джерела інформації українці переважно здійснюють не за мовною ознакою, а за змістом і якістю продукту з наявної пропозиції. Тож понад дві третини населення готові до споживання якісного продукту державною мовою і лише приблизно 20 % опиратиметься подальшим крокам із українізації інформаційно-культурного простору, виявляючи водночас диференційоване ставлення до різних медійних жанрів.

У цих умовах зважена, послідовна й адресна мовна політика зможе нарешті призвести до фактичного удержавлення української мови на всій території країни і не спричинити негативних суспільних наслідків.

Література.

1. Аналітичний огляд «Становище української мови в Україні в 2017 році» руху «Простір свободи» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dobrovol.org/article/353/> (дата звернення 1.11.2017).
2. Аюпова Л.Л. Языковая ситуация в странах славянского мира: актуальные проблемы // Российский гуманитарный журнал. – 2013. – Т. 2. – № 4. – С. 303–308.
3. Брацкі А. [Сучасна мовна політика: польський досвід у слов'янському вимір](#) // Київські полоністичні студії: Збірник наукових праць. Том XXII. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2013. – С. 437–439.
4. Вишняк О. Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи (соціологічний аналіз). – К.: Інститут соціології НАН України, 2009. – 176 с.
5. Всеукраїнський перепис населення 2001 року [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/rus/results/> (доступ: 1.09.2017).
6. Данилевська О.М. Мовне середовище в освіті: простір комфорту чи компромісу (за результатами анкетування київських школярів) // Українська мова і література в школах України. – 2015. – №3. – С. 17–21.
7. Дослідження медіа-ситуації в південних і східних областях України 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://imi.org.ua/monitorings/doslidzhennya-media-sytuatsiji-v-pivdennyh-i-shidnyh-oblastyah-ukrajiny-2017/> (дата звернення: 1.11.2017)
8. Закон України № 5029-VI «Про засади державної мовної політики» від 03.07.12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5029-VI> (дата звернення 1.11.2017).
9. Закон України про освіту // Відомості Верховної Ради (ВВР) . – 2017. – № 38–39. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення 1.11.2017).
10. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки Про мови в Українській РСР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/8312-11> (доступ: 1.09.2017).
11. Залізник Г.М., Масенко Л.Т. Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2001. – 95 с.
12. Івахнюк О. «У київській школі № 78 до української мови ставляться як до чогось неприємного і в житті непотрібного» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://novostiua.org/news/218147-u-kijivskij-shkoli-78-do-ukrajinskoji-movi-stavljatjsja-jak-do-chogosj-neprijemnogo-i-v-hitti-nepotribnogo> (дата звернення 5.02.2018).

13. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення 1.11.2017).
14. Марусик Т. Гібридна мовна політика України: між громадським вовком-санітаром і страусом-владою // Радіо Свобода. – 2017. – 3 грудня. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/28892391.html>
15. Масенко Л. Мова радянського тоталітаризму. – К.: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2017. – 240 с.
16. Масенко Л. Сучасні виклики, завдання й перспективи в освітній сфері України // Утвердження української мови в освіті та культурі: Матеріали наукової конференції 27 квітня 2017 р. / Упоряд. М.І. Цимбалюк / Передмова П.М. Мовчана. – К.: ВЦ «Просвіта», 2017. – С. 102 – 111.
17. Масенко Л.Т. Мовна політика України. Антиукраїнський закон досі чинний // Радіо Свобода. – 2016. – 1 жовтня. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/28025654.html> (дата звернення 1.11.2017).
18. Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / За ред. Ю. Бестерс-Дільгер. – К.: Вид. дом „Києво-Могилянська академія”, 2008. – 363 с.
19. Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. — К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008.
20. Німчук В.В. Державна мова // Українська мова: енциклопедія / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови) [та ін.]. Вид. 3-тє, зі змінами і доп. – Київ: Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 140-142.
21. Свідлов Ст. Становище української мови в українському сегменті інтернету [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://language-policy.info/2016/10/stanovysche-ukrajinskoji-movu-v-ukrajinskomu-sehmenti-internetu/> (доступ: 1.09.2017).
22. Селігей П.О. Науковці мовознавчих установ Академії наук України. 1918-1943 рр. // Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні НАН України – 75, 1930–2005: Матеріали до історії / В.Г. Складенко (відп. Ред.). – К.: Довіра, 2005. – С. 362–400.
23. Словарь социолингвистических терминов / В.А. Кожемякина, Н.Г. Колесник, Т.Б. Крючкова и др.; отв. редактор В.Ю. Михальченко; Институт языкознания РАН. – М.: 2006. – 312 с.
24. Стоянова Е.П. Деякі аспекти мовної ситуації в Болгарії у зв'язку з її вступом до Європейського союзу (Огляд наукової, науково-методичної та суспільно-політичної преси) // Мовознавство. 2010. – № 6. – С. 11–22.
25. Тараненко О. О. Український і російський мовно-культурні вектори в сучасній Україні: реальність, політизація, міфи // Мовознавство. – 2009. – № 2. – С. 3 – 33.
26. Тараненко О.О. Офіційна мова // Українська мова: енциклопедія / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови) [та ін.]. Вид. 3-тє, зі змінами і доп. – Київ: Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 468-469.
27. Тимон О. Сучасна словацька мова: статус, функціонування, тенденції розвитку // Проблеми слов'язознавства. – 2003. – Вип. 53. – С. 209–218.
28. Ткаченко О.Б. Українська мова: сьогодення й історична перспектива. – Київ: Наукова думка, 2014. – 512 с.
29. Ткаченко О.Б. К социолингвистической классификации языков // Культура народов Причерноморья. – 2001. – № 19. – С. 15–41.
30. Федеральный закон от 01.06.2005 N 53-ФЗ (ред. от 05.05.2014) "О государственном языке Российской Федерации" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_53749/ (дата звернення 1.11.2017).
31. Язык и общество. Энциклопедия. – М.: Издательский центр «Азбуковник», 2016. – 872 с.

REFERENCES

1. *Analitichnyy ohlyad «Stanovyshche ukrayins'koyi movy v Ukrayini v 2017 rotsi» rukhu «Prostir svobody»*. Available at: <http://dobrovol.org/article/353/> (accessed 1.11.2017).
2. Ayupova, L.L. (2013). Yazyikovaya situatsiya v stranah slavyanskogo mira: aktualnyie problemy. In: *Rossiyskiy gumanitarnyy zhurnal*, 2, 4, 303–308.
3. Bratski, A. (2013). Suchasna movna polityka: pol's'kyy dosvid u slov'yans'komu vymiri. In: *Kyyivs'ki polonistychni studiyi: Zbirnyk naukovykh prats'*. Tom XXII. – Kyyivs'kyy natsional'nyy universytet imeni Tarasa Shevchenka, Vydavnycho-polihrafichnyy tsentr "Kyyivs'kyy universytet", 437–439.
4. Vyshnyak, O. (2009). *Movna sytuatsiya ta status mov v Ukrayini: dynamika, problemy, perspektyvy (sotsiologichnyy analiz)*. Kyyiv.
5. *Vseukrayins'kyy perepys naseleennya 2001 roku*. Available at: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/rus/results/> (accessed 1.09.2017).
6. Danylevs'ka, O.M. (2015). Movne seredovyshe v osviti: prostir komfortu chy kompromisu (za rezul'tatamy anketuvannya kyyivs'kykh shkoliariv). In: *Ukrayins'ka mova i literatura v shkolakh Ukrainy*, 3, 17–21.
7. *Doslidzhennya media-sytuatsiyi v pivdennykh i shhidnykh oblastiakh Ukrainy 2017. Instytut masovoyi informatsiyi*. Available at: <http://imi.org.ua/monitorings/doslidzhennya-media-sytuatsiji-v-pivdennykh-i-shidnykh-oblastyah-ukrajiny-2017/> (accessed 1.11.2017).
8. *Zakon Ukrainy № 5029-VI «Pro zasady derzhavnoyi movnoyi polityky» vid 03.07.12*. Available at: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5029-VI> (accessed 1.11.2017).
9. *Zakon Ukrainy pro osvitu 2017*. In: *Vidomosti Verkhovnoyi Rady*, 38–39, 380. Available at: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (accessed 1.11.2017).
10. *Zakon Ukrainy pro Radyans'koyi Sotsialistichnoyi Respubliki Pro movy v Ukrainy RSR*. Available at: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/8312-11> (dostup: 1.09.2017).
11. Zaliznyak, H.M., Masenko, L.T. (2001). *Movna sytuatsiya Kyyeva: den' s'ohodnishniy ta pryedeshniy*, Kyyiv, KM Akademiya».
12. Ivakhnyuk, O. «U kyyivs'kiy shkoli № 78 do ukrayins'koyi movy stavlyat'sya yak do chohos' nepryyemnoho i v zhytti nepotribnoho». Available at: http://novostiua.org/news/218147-u_kijivskij_shkoli_78_do_ukrajinskij_movi_stavljatjsja_jak_do_chogosj_neprijemnog_o_i_v_hitti_nepotribnogo (accessed 5.02.2018).
13. *Konstytutsiya Ukrainy*. Available at: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr> (accessed 1.11.2017).
14. Marusyk, T. (2017). Hibrydna movna polityka Ukrainy: mizh hromads'kym vovkom-sanitarom i strausom-vladoyu. In: *Radio Svoboda*, 3 hrudnya. Available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/28892391.html> (accessed 1.11.2017).
15. Masenko, L. (2017). *Mova radyans'koho totalitaryzmu*, Kyyiv, “Klio”.
16. Masenko, L. (2017). Suchasni vyklyky, zavdannya y perspektyvy v osvitniy sferi Ukrainy. In: *Utverdzhennya ukrayins'koyi movy v osviti ta kul'turi: Materialy naukovoyi konferentsiyi 27 kvitnya 2017 r.* Ed. M.I. Tsymbalyuk, Kyyiv, «Prosvita», 102 – 111.
17. Masenko, L.T. (2016). Movna polityka Ukrainy. Antyukrayins'kyy zakon dosi chynnyy. In: *Radio Svoboda*, 1 zhovtnya. Available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/28025654.html> (accessed 1.11.2017).
18. *Movna polityka ta movna sytuatsiya v Ukraini: Analiz i rekomendatsiyi* (2008), ed. Yu. Besters-Dil'her, Kyyiv, “Kyyevo-Mohylyans'ka akademiya”.
19. *Movna sytuatsiya v Ukraini: mizh konfliktom i konsensusom* (2008), Kyyiv, IPIEND imeni I. F. Kurasa NAN Ukrainy.
20. Nimchuk, V.V.(2007). Derzhavna mova. In: *Ukrayins'ka mova: entsyklopediya / NAN Ukrainy*, In-t movoznavstva im. O.O. Potebni; ed.: Rusanivs'kyy V.M., Taranenko O.O. (spivholovy) [ta in.]. Vyd. 3-tye, zi zminamy i dop., Kyyiv, Vyd-vo «Ukr. entsyklopediya» im. M. P. Bazhana, 140-142.

21. Svidlov, St. *Stanovyshche ukrajins'koyi movy v ukrajins'komu sehmenti internetu*. Available at: <http://language-policy.info/2016/10/stanovysche-ukrajinskoji-movy-v-ukrajinskomu-sehmenti-internetu/> (accessed 1.09.2017).
22. Selihey, P.O. (2005). Naukovtsi movoznavchykh ustanov Akademiyi nauk Ukrayiny. 1918-1943 rr. In: *Instytut movoznavstva im. O.O.Potebni NAN Ukrayiny – 75, 1930–2005: Materialy do istoriyi*. Ed. V.H. Sklyarenko, Kyiv, Dovira, 362–400.
23. *Slovar sotsiolingvisticheskikh terminov* (2006); ed V.Yu. Mihalchenko, Moskva, Institut yazykoznaniya RAN.
24. Stoyanova, E.P. (2010). Deyaki aspekty movnoyi sytuatsiyi v Bolhariyi u zv'yazku z yiyi vstupom do Yevropeys'koho soyuzu (Ohlyad naukovoyi, naukovo-metodychnoyi ta suspil'no-politychnoyi presy). In: *Movoznavstvo*, 6, 11–22.
25. Taranenko, O. O. (2009). Ukrayins'kyy i rosiys'kyy movno-kul'turni vektory v suchasniy Ukrayini: real'nist', polityzatsiya, mify. In: *Movoznavstvo*, 2, 3, 33.
26. Taranenko, O.O. (2007). Ofitsiyna mova . In: *Ukrayins'ka mova: entsyklopediya / NAN Ukrayiny, In-t movoznavstva im. O.O. Potebni*; ed.: Rusanivs'kyy V.M., Taranenko O.O. (spivholovy) [ta in.]. Vyd. 3-tye, zi zminamy i dop., Kyiv, Vyd-vo «Ukr. entsyklopediya» im. M. P. Bazhana, 468-469.
27. Tymon, O. (2003). Suchasna slovats'ka mova: status, funktsionuvannya, tendentsiyi rozvytku. In: *Problemy slov'yanoznavstva*, 53, 209–218.
28. Tkachenko, O.B. (2014). *Ukrayins'ka mova: s'ohodennya i istorychna perspektyva*, Kyiv, Naukova dumka.
29. Tkachenko, O.B. (2001). K sotsiolingvisticheskoy klassifikatsii yazyikov. In: *Kultura narodov Prichernomorya*, 19, 15–41.
30. *Federalnyy zakon ot 01.06.2005 N 53-FZ* (red. ot 05.05.2014) "O gosudarstvennom yazyike Rossiyskoy Federatsii". Available at: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_53749/ (accessed 1.11.2017).
31. *Yazyk i obschestvo. Entsiklopediya* (2016). Moskva, «Azbukovnik».

Опубліковано:

Слов'янські обрії: доповіді українських учасників XVI Міжнар. з'їзду славістів (м. Белград, Сербія, 20–27 серп. 2018 р.) / редкол.: О. Онищенко (голова) [та ін.]; НАН України, Укр. ком. славістів, Нац. б-ка України ім. В. Вернадського. – К., 2018. – Вип. 9. – С. 145–169.